

LA LITERATURA I LES CATÀSTROFES HISTÒRIQUES DEL SEGLE XX, UN NOU OBJECTE D'ESTUDI COMPARATIU¹

Paula Simón

CONICET-Universidad Nacional de Cuyo

paulacsimon@gmail.com

Cita recomanada || SIMÓN, Paula (2014): "La Literatura i les catàstrofes històriques del segle XX, un nou objecte d'estudi comparatiu" [article en línia], 452°F. *Revista electrònica de teoria de la literatura i literatura comparada*, 10, 220-240, [Data de consulta: dd/mm/aa], < http://www.452f.com/pdf/numero10/10_452f-mis-paula-simon-ca.pdf>

Il·lustració || Raquel Pardo

Traducció || Alba Solà Garcia

Article || Rebut: 04/06/2013 | Apte Comitè Científic: 26/10/2013 | Publicat: 01/2014

Llicència || Reconeixement-No comercial-Sense obres derivades 3.0 de Creative Commons

Resum || L'article reflexiona sobre la pertinència dels estudis sobre Literatura i catàstrofes històriques del segle XX dins del repertori de temàtiques de la Literatura Comparada, en particular, respecte a la literatura testimonial dels camps de concentració i de l'exili. Se centra en explorar els antecedents dels estudis de Literatura i Història i de la Literatura d'exili dins d'aquest àmbit disciplinar. A més, es proposa fonamentar la possibilitat d'abordar la literatura testimonial amb dos criteris propis de la perspectiva comparatista que enriqueixen l'anàlisi dels textos: la interdisciplinarietat i la transversalitat.

Paraules clau || Literatura comparada | Història | Catàstrofes històriques | Camps de concentració | Exili | Testimoni.

Abstract || The article reflects on the relevance of studies about literature and twentieth century historical catastrophes for Comparative Literature, particularly in regard to testimonial literature of concentration camps and exile. The article explores antecedents in disciplines such as Literature and History and Literature of Exile. It also proposes to approach testimonial literature from two comparative perspectives that enrich the analysis of texts: interdisciplinarity and transversality.

Keywords || Comparative Literature | History | Historical Catastrophes | Concentration Camps | Exile | Testimony.

0. Introducció

La investigació comparatista ha començat a dedicar-se, des de fa alguns anys, a estudiar les relacions entre la Literatura i les catàstrofes històriques, —polítiques, socials i culturals— que es van desenvolupar al llarg del segle vint en diverses circumstàncies socio-culturals². Un possible camp d'estudi que es visualitza d'aquesta relació és la literatura testimonial, un tipus d'escriptura que relata les experiències dels testimonis viscudes durant els conflictes bèl·lics i els processos totalitaris i dictatorials del segle vint, com les dues guerres mundials, el nacionalsocialisme a Alemanya, la Guerra Civil i la posterior dictadura franquista a Espanya, l'estalinisme de Rússia i les dictadures militars dels anys seixanta i setanta al Con Sud i a d'altres països d'Amèrica Llatina, per citar alguns exemples. Els discursos que conformen aquesta literatura han mostrat les lògiques repressives instaurades pels aparells estatals dins d'aquests contextos, les quals han operat a través de diferents formes declusió i exclusió, com l'exili i els camps de concentració, també denominats “camps d'internament”, “centres de detenció clandestins” o “camps d'extermini”, segons les circumstàncies polítiques i històriques en las que es van instituir. Totes aquestes situacions han afectat les garanties constitucionals i la integritat dels éssers humans, cosa que ha estat desplegada dins de la representació literària i ha donat lloc a la denominada literatura testimonial.

Aquest article es proposa fonamentar la pertinència de l'estudi sobre la literatura testimonial concentracionària, escrita durant o després de l'exili dels seus autors, dins del repertori de temàtiques inherents a la Literatura Comparada, a partir de la constància de que, tenint en compte les seves característiques pròpies, aquests textos es poden estudiar de manera transversal i interdisciplinària, una perspectiva pròpia de la metodologia comparatista que enriqueix la seva interpretació. Així mateix, donat que la literatura de l'exili constitueix en l'actualitat un tema d'investigació d'important envergadura dins del terreny comparatista, aquesta literatura testimonial, que mostra el pas de l'autor-testimoni pel camp de concentració, es podria considerar com un subsistema dins d'aquest conjunt major.

1. Segle vint, segle de catàstrofes històriques: la literatura testimonial concentracionària

El segle vint va ser el moment de les grans catàstrofes històriques, polítiques i socials que van assolir gran part de la societat en múltiples llocs del món. El món occidental va fer front a dues guerres mundials, guerres civils, dictadures i governs totalitaris europeus, llatinoamericans, asiàtics i africans. Les conseqüències d'aquestes

NOTES

1 | Aquest article sorgeix d'un projecte d'investigació titulat «Exilio, campos de concentración y testimonio: aportes comparatistas para el estudio de la narrativa testimonial concentracionaria en España y Argentina (siglo XX)», recolzat pel Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas de Argentina (CONICET, Argentina) des de maig de 2012.

2 | Si bé un estudi que abordi el tema de la Literatura i les catàstrofes històriques s'hauria d'estendre fins als conflictes bèl·lics i les situacions concentracionàries dels últims anys, primers del segle XXI, aquest article es centra en els processos dictatorials i totalitaris que van tenir continuïtat en diferents contextos al llarg del segle XX.

catàstrofes van derivar en una sèrie de fets que van danyar profundament la integritat dels éssers humans pel que fa a les seves garanties constitucionals i als seus drets constitutius, i que es poden resumir en exilis, migracions, repressions, tortures i genocidis.

El punt culminant del segle va tenir lloc durant els anys del Tercer Reich alemany, quan es va dur a terme l'extermini nazi, un assassinat sistemàtic i industrialitzat de tal magnitud que va convertir-se en un esdeveniment decisiu que va canviar el rumb de la humanitat. Zygmunt Bauman explica que l'Holocaust era la confirmació del fracàs del projecte de la Modernitat, una època que havia xifrat la garantia del progrés en el procés civilitzador dut a terme per l'Estat. Aquest progrés suposava la completa intel·ligibilitat, disponibilitat i manipulació dels cossos, de tal manera que tot allò desconegut i aliè havia de ser exclòs. Comenta el filòsof, que

en cuanto el proceso civilizador completase su labor, no quedarían rincones oscuros, agujeros negros de ignorancia, áreas grises de ambivalencia ni guaridas inmundas en las que pudiera refugiarse la incertidumbre más salvaje. De hecho, el Estado moderno tenía como objetivo gestionar los asuntos humanos mediante la exclusión de todo aquello que resultara imposible de administrar y que, por lo tanto, fuera indeseable. (Bauman, 2010: 22)

L'afany de domini d'allò existent i de segregació de tot allò que fos estrany o diferent, i per tant, indesitjable, va alimentar el desenvolupament dels nacionalismes del segle vint, que van tenir al seu extrem les polítiques implementades per Adolf Hitler al capdavant de l'Estat alemany durant la Segona Guerra Mundial. Donat que el seu objectiu va ser l'eliminació sistemàtica de tota una comunitat, aquest fet ha estat definit per Bauman com un «asesinato categorial sin precedentes, es decir, la aniquilación física de hombres, mujeres y niños por su simple pertenencia (real o atribuida) a una categoría de personas indigna del orden pretendido y contra la que, por ese motivo, se dicta (por vía sumaria) una sentencia de muerte» (2010: 22). D'entre aquestes categories, no tant sols s'hi trobava la comunitat jueva, sinó també tots aquells col·lectius que, en major o menor mesura, van ser destinats a l'extermini: gitanos, homosexuals, discapacitats i presoners polítics, entre d'altres.

Durant el nacionalsocialisme alemany i també durant els governs dictatorials d'Europa i Amèrica Llatina ha estat recurrent la presència d'un fenomen que vincula totes aquestes catàstrofes, donat que ha travessat el segle vint en tota la seva longitud. Es tracta del *camp de concentració*, un espai en el que s'hi ha reclòs els subjectes privants de les seves garanties constitucionals. El camp de concentració adquireix existència quan l'estat d'excepció, reservat per a moments d'urgència o de situacions extraordinàries, es converteix en regla. Per això, com explica Giorgio Agamben, es tracta d'una «porción de

territorio que se sitúa por fuera del orden jurídico normal, pero que no por eso es simplemente un espacio exterior», sinó que es troba inclòs dins de l'ordre jurídic a través de la seva pròpia exclusió. Agamben conclou que «lo que de esta forma queda incorporado sobre todo en el orden jurídico es el estado de excepción» (2010: 39). Per aquesta característica, el camp no neix del sistema carcerari o de les normes legals ordinàries, sinó que té l'origen en la Llei Marcial. A *Si això és un home*, Primo Levi relata una anècdota en què s'explicita aquesta definició:

Y precisamente: empujado por la sed le he echado la vista encima a un gran carámbano que había por fuera de una ventana al alcance de la mano. Abrí la ventana, arranqué el carámbano, pero inmediatamente se ha acercado un tipo alto y gordo que estaba dando vueltas afuera y me lo ha arrancado brutalmente.

- Warum?- le pregunté en mi pobre alemán
- Hier ist kein warum (aquí no hay ningún porqué) -me contestó, echándome dentro de un empujón.

La explicación es sencilla, aunque revuelva el estómago: en este lugar está prohibido todo, no por ninguna razón oculta sino porque el campo se ha creado para ese propósito. (Levi, 2005: 50)

Com il·lustra Primo Levi, l'arbitrarietat i la suspensió de les lògiques ordinàries de convivència són elements constitutius del camp. La narrativa testimonial argentina sobre els centres de detenció clandestins durant la última dictadura militar (1976-1983) també ha descrit l'espai concentracionari amb aquestes característiques, com ho demostra el text *Desaparecido. Memorias de un cautiverio* (2011), de Mario Villani i Fernando Reati, en el que s'estableixen les diferències entre una presó legal i un camp de concentració:

En las cárceles legales por lo general hay una clara demarcación entre el territorio de los presos y el espacio de los guardias: estos raramente entran en los pabellones donde viven aquellos. En los campos clandestinos, esas fronteras no existen [...] En la vida diaria de los campos los guardias se comportan con los prisioneros como si fueran insectos a los que pueden aplastar, pero también pueden, de a ratos, tratar a los que someten a trabajo esclavo como si fueran compañeros: juegan con ellos al truco, les cuentan cosas de su vida, cantan y tocan la guitarra con ellos. (Villani, 2011: 49)

Una altra situació que restringeix certs drets civils és la sortida obligada del país de cert sector de la societat —l'exili— degut a una confrontació ideològica i política entre el ciutadà i el poder hegemònic. Si aquesta sortida no es compleix, el subjecte queda en una posició de vulnerabilitat, davant de possibles represàlies que coartin les seves llibertats i, en certes ocasions, que atemptin contra la seva vida. Així ho confirma Javier Sánchez Zapatero, que diferencia l'exili d'altres situacions d'allunyament del país de pertinença:

[El exiliado] no sólo está obligado a vivir lejos de su país, sino que

además no puede volver mientras persistan las causas que provocaron su marcha. La imposición, directa o indirecta, de la partida y la imposibilidad del retorno se convierten así en las características que diferencian el exilio de cualquier otro proceso migratorio. (2008: 437)³

L'exili posa de manifest un conflicte entre el vincle de pertinença del subjecte al seu país i el seu posicionament ideològic, que és contrari o divergent del dels que mantenen el poder polític institucional. Davant del desequilibri de forces, el subjecte es veu forçosament expulsat dels límits del seu país i obligat a recomençar la seva vida en un país aliè. Aquesta instància d'incorporació al nou espai li genera infinitat de conflictes que tenen com a origen el sentiment de dislocació territorial i els seus efectes, que repercuteixen en totes les accions de la seva vida i en la seva projecció de futur.

Tant el camp de concentració com l'exili constitueixen experiències que trastocuen la normalitat de la vida dels subjectes, i amenacen la seva integritat moral i humana, doncs els testimonis han estat arrencats del seu espai de pertinença i confinats a un altre espai amb el que no poden ni volen establir un vincle. En ser desposseïts dels seus marcs de referència, els subjectes veuen lesionada la seva pròpia identitat i acabat un cicle vital de manera obligatòria. L'escriptura es converteix sovint, per aquests subjectes, en un instrument de resistència, en una via d'escapament i en un mitjà possible per elaborar aquesta vivència traumàtica.

Ambdues situacions —el pas pel camp de concentració i l'exili—, que sovint es donen combinades, han donat lloc a un tipus d'escriptura que narra les experiències personals dels testimonis i que col·loca el supervivent al centre de l'escena: la *literatura testimonial*, constituïda per obres, gèneres i autors heterogenis. En línies generals, el corpus d'aquesta literatura es compon de textos amb diversos graus de ficcionalització, que van des del que es podria denominar el grau zero de l'escriptura, és a dir, la representació que tendeix cap a la màxima referencialitat; fins a l'absoluta elaboració ficcionalitzada o la realització estètica de l'experiència, en la que l'autor filtra algunes marques autobiogràfiques. En l'àmbit de la literatura de la Shoah es podria ubicar dins dels primers l'obra de Primo Levi, *Si això és un home* (1947); mentre que entre els segons s'hi poden trobar, per exemple, *Sense destí* (2002), classificada com a novel·la pel mateix autor, Imre Kertész. Altres exemples d'aquesta diversitat s'observen en el conjunt dels testimonis sobre els camps de concentració francesos, entre els que es registren des d'obres més referencials, com *Los perdedores: memorias de un exiliado español* (1973), de Vicente Fillol; fins a *Manuscrito cuervo* (1951), de Max Aub, en el qual l'autor desplega una gran quantitat de recursos literaris i artificis estètics per explicar l'experiència concentracionària. Així mateix, aquesta literatura es ramifica en gèneres i subgèneres variats:

NOTES

3 | Francisco Caudet ha analitzat la condició de l'exiliat i concorda en què «caracteriza al refugiado la falta real, insalvable —es la condena que le toca arrastrar—, de libertad para vivir en su tierra, siendo ésta una diferencia que se considera cualitativa [...] respecto al emigrante tradicional» (2005: 281).

contes, novel·les, poesies, obres de teatre, assaigs... y ha estat escrita per homes i dones d'edats i procedències geogràfiques i socials diferents.

La presència contínua de traços autobiogràfics en aquestes narratives permet integrar la literatura testimonial dins dels gèneres que conformen la denominada «literatura del jo». Tanmateix, almenys pel que fa als estudis hispànics sobre l'autobiografia, el concepte de «testimoni» encara no està inclòs dins dels repertoris dels gèneres autobiogràfics. José Romera Castillo els ha dividit de la següent manera: relats autobiogràfics de ficció, poemes autobiogràfics, autobiografies novel·lades (entrevistes i converses amb els autors), assaigs autobiogràfics, llibres de viatges, cròniques, records, evocacions personals, daguerreotips, estampes, etc. (1993:11). Anna Caballé, per la seva banda, fa referència a l'autobiografia, els autoretrats, les memòries, els diaris íntims i els epistolaris (1995:40). A *Como la vida misma. Repertorio de modalidades para la escritura autobiográfica* (2004), Francisco Puertas Moya restringeix l'estudi a autobiografies, memòries, diaris i dietaris, epistolaris, confessions i altres modalitats denominades menors (autoretrats, llibres de viatge, necrològiques i conferències, entre d'altres). Aquesta observació és interessant per tal de calibrar en quins àmbits han transcendit la majoria d'aquests discursos, tals com el jurídic i l'historiogràfic, i amb quins objectius això s'ha concretat, cosa que excedeix l'abast del present estudi.

La literatura testimonial té algunes característiques particulars que convé esmentar. En primer lloc, el seu objectiu és relatar una experiència significativa i particular del subjecte que ha suposat una ruptura traumàtica dins de la seva història personal i que, per tant, ha provocat una alteració de la seva vida i dels patrons de referència sobre els que es construeix la seva identitat. D'aquí que, com expliquen Pollak i Heinich, «los testimonios deben ser considerados como verdaderos instrumentos de reconstrucción de la identidad, y no sólo como relatos factuales, limitados a una función informativa» (1986: 4). Aquesta funció restauradora de l'escriptura es fa explícita en nombroses obres testimonials, com és el cas d'*Una sola muerte numerosa* (1996), de Nora Strejilevich, supervivent dels camps de concentració argentins, en el que la narradora manifesta: «Perdimos una versión de nosotros mismos y nos reescribimos para sobrevivir» (2007: 150). L'ús reflexiu del verb «reescribir» al·ludeix precisament a la capacitat regeneradora de l'escriptura, en la mesura en què aquell que aconsegueix esquivar l'obstacle traumàtic del record i plasmar la vivència sobre el paper, pot també accedir a la reordenació dels moments crucials de la seva història personal.

En segon lloc, la literatura testimonial col·loca la figura del testimoni-supervivent al centre del seu interès i l'argument s'organitza entorn

a l'experiència personal d'aquest subjecte. Per això, una de les problemàtiques principals que presenta l'anàlisi d'aquest corpus és la construcció del narrador i les estratègies discursives que es disposen per a la representació literària. Tot i la fortalesa amb què el narrador en primera persona s'instal·la dins del discurs, són freqüents els desplaçaments arbitraris cap a la tercera persona que busquen un relat més distanciat dels esdeveniments viscuts, o menys subjectiu. Un exemple d'aquests desplaçaments subjectius s'observa en varis testimonis espanyols sobre l'experiència dels camps de concentració de França, tals com el text ja mencionat de Vicente Fillol, *Los perdedores*, o a *El peso de la derrota* (1974), d'Antonio Sánchez Bravo i Antonio Tellado Vázquez. Aquestes peculiaritats assenyalen una notable diferència entre el testimoni i altres gèneres autobiogràfics, donat que, a diferència de l'autobiografia pròpiament dita, o del diari, el testimoni s'encarrega de narrar una experiència excepcional que ha marcat un abans i un després per al testimoni.

En tercer lloc, aquesta literatura adquireix un valor significatiu dins dels processos socials de construcció de la memòria, donat que, si bé els relats solen al·ludir a una experiència privada i individual, es connecten amb les vivències d'un col·lectiu o d'una comunitat que s'ha vist damnificada, reclosa o exclosa, i que està representada dins del text. Els testimonis, per tant, compleixen una funció pedagògica en la mesura que alerten a la societat amb la finalitat de que no es repeteixin els fets, convertint-se així en instruments al servei de la memòria. En el cas de la literatura testimonial sobre els camps, es tracta de «recordar a los que ya no están, a los que perecieron en los campos, y hacer recordar a los demás» (Sánchez Zapatero, 2010: 96). Enzo Traverso profunditza aquesta potencialitat del testimoni, i l'interpreta com un mitjà d'intervenció social directa per tal d'assolir la justícia social:

testimoniar no sólo significa cumplir una necesaria función pedagógica con las generaciones nacidas tras la Segunda Guerra Mundial sino, más en general, cumplir una útil labor de «moralización de la historia», pues la memoria de la ofensa es una condición esencial para restablecer la justicia. (2001: 192)

Impossible oblidar a Primo Levi si es pensa en aquest valor de l'escriptura, doncs per ell va significar l'essència moral de la seva obra i la seva missió com a supervivent. Així ho fa constar a l'apèndix de *Si això és un home*, on reflexiona sobre els possibles motius pels que Auschwitz no li va robar la vida:

El hecho de haber sobrevivido y de haber vuelto indemne se debe en mi opinión a que tuve suerte [...] Quizás también me haya ayudado mi interés, que nunca flaqueó, por el ánimo humano y la voluntad no sólo de sobrevivir (común a todos), sino de sobrevivir con el fin preciso de relatar las cosas a las que habíamos asistido y que habíamos soportado. (2005: 245)

2. La literatura testimonial concentracionària escrita durant o després de l'exili en l'àmbit comparatista

2.1. Antecedents en l'àmbit dels estudis comparatistes: Literatura i Història i la Literatura d'exili

La Literatura Comparada entén el seu objectiu, la literatura mundial, en la seva vinculació amb les circumstàncies socio-històriques en què es produeix i en què circula. Per tant, des dels seus inicis, s'ha interessat en estudiar-la en les seves relacions amb altres àmbits de coneixement i desenvolupament humans. Un d'aquests àmbits és la Història, cosa que ja ha estat assenyalada per alguns dels principals teòrics de la disciplina. Henry Remak explicava el 1961 que

Comparative Literature is the study of literature beyond the confines of one particular country, and the study of the relationships between literature on the one hand and other areas of knowledge and belief, such as the arts (e.g. painting, sculpture, architecture, music), philosophy, history, the social sciences, religion, etc., on the other. In brief, it is the comparison of one literature with another or others, and the comparison of literature with other spheres of human expression. (1971: 1)

El caràcter interdisciplinari de la Literatura Comparada que es pot veure en aquesta definició es va anar instituint com una de les seves marques metodològiques diferencials, i es va fer visible en varies de les definicions proposades, entre elles, la de Pichois i Rousseau, que la van descriure com «el arte metódico, mediante la indagación de lazos de analogía, de parentesco y de influencia, de acercar la literatura a otros dominios de la expresión o del conocimiento» (1969: 198). Anys després, al pròleg de *Teoría i praxis de la literatura comparada* (1984), Schmeling feia referència a la naturalesa expansiva de la comparatística mateixa, i destacava el seu valor interdisciplinari intrínsec, a partir de

el hecho de que su material empírico se encuentra repartido entre diversas literaturas nacionales y artes y ámbitos científicos, que está familiarizada con campos de trabajo muy diferentes y que, por encima de ello y en cuanto es una «área», tiene que aclarar sus relaciones con otras disciplinas afines. (1984: 5)

La Història és un dels àmbits del coneixement humà amb el qual la Literatura ha establert lligams continus i, per això, els contactes, les friccions i els diàlegs entre aquestes dues formes del coneixement són molt rellevants pels estudis comparatistes. Als anys vuitanta, Daniel-Henri Pageaux alertava a la comunitat acadèmica sobre la necessitat d'efectuar certes renovacions metodològiques. L'Estructuralisme i el New Criticism havien imposat un tipus d'anàlisi que es concentrava prioritàriament en el text o, tal com ho explica Pageaux: «une attention immodérée au texte, et plus encore à la

“clôture” du texte a trop longtemps estompé ou mis sous le boisseau l’union féconde de la production textuelle et de la dimension historique ou culturelle» (1986: 66). Per reafirmar la seva proposta, però també per comprovar que els estudis de les relacions entre Literatura i Història en l’àmbit comparatista seguien en marxa, citava a continuació una sèrie de temàtiques que havien estat recentment abordades des de l’àmbit comparatista:

La volonté d’ouvrir la littérature comparée a l’interdisciplinarité, la réhabilitation d’une perspective historique, voire historienne en littérature; la liaison possible entre l’esthétique et la perspective historique; l’esthétique de la réception comme relance historique, sociale de l’étude littéraire... (1986: 67)

En l’actualitat, la Literatura Comparada no ha esgotat els plantejaments que posen en relació la Literatura amb la Història. L’any 2007, Emmanuel Bouju va oferir un estat de la qüestió d’aquests estudis i va realitzar una revisió dels diferents dominis d’investigació que vinculen ambdues àrees del coneixement humà. Reafirmant la paraula dels seus antecessors, l’autor defensa la idea de que la investigació actual ha de mostrar la seva capacitat per pensar i practicar una articulació estreta entre les anàlisis textuais i els qüestionaments de la història intel·lectual, cultural, política i social. Així mateix, recorda que el comparatisme es recolza en el treball d’altres disciplines que li són complementàries i esmenta no només les Ciències Historiogràfiques, Socials i Antropològiques, sinó també la Filosofia, les Ciències del Llenguatge, la Psicologia Cognitiva i Social i la Psicoanàlisi (Bouju, 2007: 166-167).

Un altre antecedent en la Literatura Comparada que permet incorporar la relació entre Literatura i catàstrofes històriques dins del repertori de temes pertinents és la legitimació dels estudis sobre la literatura de l’exili dins del marc de la disciplina. L’any 1973, Egon Schwarz, ell mateix d’origen austríac i exiliat a diferents països llatinoamericans, advertia de la popularitat que havia adquirit la literatura de l’exili alemany en aquells anys. Davant d’aquella evidència, es preguntava sobre l’especificitat de la literatura de l’exili. Sobre això, explicava que era necessari «dejar valer sólo como literatura de exilio aquellas obras que conscientemente explican sus motivos, condiciones y consecuencias del exilio o que inconscientemente reflejan estos fenómenos de un modo significativo» (1973: 158). En aquesta consideració es posa de relleu el valor significatiu que cobra l’experiència traumàtica per al subjecte, no només pels efectes que es produeixen en la vida de qui ha hagut d’allunyar-se del seu espai de pertinença, sinó també perquè el subjecte i la seva obra han estat transformats per aquesta vivència en l’espai aliè.

La definició de Schwarz apel·la a la mirada comparatista per identificar

i valorar la literatura de l'exili, donat que se centra en la interpretació d'aquests intersticis de significat que emergeixen del contacte entre dos espais culturals. Des de l'àmbit acadèmic hispànic, Javier Sánchez Zapatero també proposa una òptica comparatista per reflexionar sobre la literatura exiliada, donat que, de l'altra manera, és possible que

los tradicionales marcos epistemológicos sincrónicos y nacionales se antojen insuficientes para llevar a cabo el estudio de una literatura de alcance multiseccular e intercultural cuyas características se repiten de forma recurrente en la obra de autores tan dispares y tan distantes en el tiempo [...]. (2008: 451-452)

2.2. Estat actual de la investigació sobre literatura i catàstrofes històriques

En l'estat actual de la qüestió sobre l'estudi de les relacions entre Literatura i Història, Emmanuel Bouju reconeix alguns treballs doctorals recents que han estat útils per a la configuració d'aquest camp d'investigació, entre els que esmenta l'escriptura dels camps, d'Hiroshima o de la guerra de Iugoslàvia. Aquests termes es troben, per tant, entre les orientacions més actuals de la investigació comparatista i, afegeix Bouju, destaquen per la seva capacitat d'atacar els llocs més sensibles de l'objecte d'estudi, donat que s'estableixen en la confluència dels camps citats, de les disciplines i de les teories vinculades (2007: 171)⁴.

El tema de les relacions entre literatura i catàstrofes històriques, polítiques, socials i culturals del segle vint constitueix una de les actuals línies d'investigació de la Literatura Comparada. Des de l'àmbit acadèmic francès, Catherine Coquio ha comentat l'interès recent per aquest tema i ha advertit que una de les opcions és l'estudi comparatista d'obres nascudes d'esdeveniments diferents, sigui de violències de guerra, colonialistes, totalitàries o genocides, que són estèticament comparables (Coquio, 2007: 174). Des de l'àmbit hispànic, Javier Sánchez Zapatero ha estudiat el corpus de la literatura testimonial que va sorgir a Europa a partir dels totalitarismes dels anys trenta i quaranta. La seva perspectiva comparatista es fa visible en la descripció que fa d'aquest corpus. Explica que «es ésta una literatura que nace de una experiencia concreta, pero que se une con un marco intercultural determinado por la universalidad del fenómeno concentracionario» (2010: 31). Aquesta perspectiva transnacional s'observa també en l'estudi de Claudia Nickel, que explicita que «[la] literatura "concentracionaria" no se restringe a ser un fenómeno nacional, o sea, no pertenece exclusivamente a una literatura nacional, un concepto que es, a mi entender, demasiado restrictivo para captar y comprender la complejidad de esta literatura» (2010: 68).

NOTES

4 | Entre la llista de temes registrats per Bouju, destaquen «la question du politique, à travers le sort accordé à l'événement historique comme fracture, bouleversement ou catastrophe politiques...» y «la question de la mémoire —dont la place et les usages apparaissent non seulement comme de nature éminemment politique, mais aussi comme le lieu principal de la rivalité entre historiographie et littérature» (2007: 171).

Algunes publicacions acadèmiques de renom han començat a incorporar aquestes perspectives, com per exemple la revista *Arcadia*, una de les referències del comparatisme mundial, que va dedicar el seu número de 2010 al tema de la representació dels traumes culturals en el teatre i en el cinema. A la introducció, els editors Frederik Le Roy, Christel Stalpaert y Sofie Verdoot destaquen aquest tema en relació amb l'Holocaust, l'11-S, entre d'altres, i afirmen el seu desig de centrar-se en com els traumes culturals són experimentats a través del teatre i del cinema (Le Roy, Stalpaert y Verdoot, 2010: 255). Aquests gestos des de l'espai acadèmic reflecteixen l'actual preocupació dels estudis comparatistes per la literatura testimonial, que s'ha convertit en font de problemes i temàtiques interessants per aquesta comunitat intel·lectual comparatista.

L'estudi de la literatura testimonial concentracionària es constitueix, a més, com una aportació a les reflexions sobre la literatura d'exili, una temàtica de llarg estudi dins de l'àmbit comparatista⁵. Els autors que s'han decidit a narrar la seva experiència en els camps de concentració s'han vist amb freqüència involucrats en una situació d'exili, que ha suposat per ells una alteració —un desajustament, una dislocació— dels patrons de referència culturals que conformen la seva identitat. Degut a que els testimonis s'han escrit durant o després d'aquesta experiència, moltes de les problemàtiques que afecten a la literatura d'exili —l'adaptació del subjecte a l'espai nou, l'exili com espai de producció, la crisi d'allò «propi» i allò «aliè», la ruptura temporal entre la vida habitual del subjecte i la vida en l'espai nou⁶, entre d'altres— constitueixen temes i conflictes que es manifesten en aquests textos concentracionaris.

3. La transversalitat i la interdisciplinarietat de la literatura testimonial concentracionària

D'acord amb els antecedents comentats i tenint en compte l'estat actual de les investigacions sobre Literatura i catàstrofes històriques del segle vint, s'imposa una pregunta: per què li interessa a la Literatura Comparada l'estudi de la literatura testimonial concentracionària? La resposta apunta directament a l'objecte d'estudi comparatista, que es caracteritza per establir-se a una cruïlla de fronteres geogràfiques, lingüístiques, culturals i, fins i tot, metodològiques. La disciplina es desenvolupa subjecta a criteris de transversalitat i d'interdisciplinarietat i la literatura testimonial concentracionària compleix amb els criteris esmentats en diferents nivells.

En primer lloc, aquesta literatura tracta d'experiències concentracionàries i d'exili que han tingut lloc en diversos contextos socioculturals al llarg del segle vint. És per això que la transversalitat

NOTES

5 | En l'àmbit comparatista argentí, destaca el Centro de Literatura Comparada de la Universidad Nacional de Cuyo, que compta amb un ampli conjunt bibliogràfic i hemerogràfic sobre la literatura de l'exili. Una mostra d'això és el número especial que va ser dedicat a aquest tema al *Boletín de Literatura Comparada* de 1986-1987, on es destaca la seva importància dins de la disciplina comparatista. Nicolás Dornheim explicava ja aleshores que «la literatura del exilio constituye uno de los surcos más antiguos —si bien a menudo no reconocido y por lo demás usufructuado por las literaturas nacionales— de la literatura comparada» (1986-1987: 8). Aquest número alberga varis resultats de les investigacions realitzades per autors com Lila Bujaldón de Esteves, Nicolás Dornheim, Elena Duplancic de Elgueta, Emilia de Zuleta i Blanca Arancibia, entre d'altres, sobre l'Argentina en la literatura d'exili, un exili múltiple que avarca l'alemany, l'espanyol i fins i tot d'altres que han estat menys estudiats, com el croata. Des de 2010, el Centro de Literatura Comparada ofereix a la comunitat acadèmica el Curs de Postgrau «Encuentros con la Literatura Comparada», un espai on es promouen debat sobre els temes tradicionals de la disciplina i discussions sobre les problemàtiques més actuals.

6 | Claudio Guillén s'ha referit a aquesta característica de la literatura de l'exili, on es posa de manifest que «el destierro conduce a ese destiempo —vocablo que ha empleado con acierto no un ensayista hispánico sino el escritor polaco Józef Wittlin— a ese *décalage* o desfase en los ritmos históricos de desenvolvimiento que habrá significado, para muchos, el peor de los castigos: la expulsión del presente;

d'aquest objecte d'estudi s'observa a nivell geogràfic, històric i polític. A Europa, la fi de la Guerra Civil Espanyola l'any 1939 va confinar a milers de civils i militars als anomenats «camps d'internament», creats per recloure'ls i ubicats principalment al sud de França, en petites vil·les com Argelès-sur-Mer, Saint Cyprien y Barcarès. Poc després, al llarg de la Segona Guerra Mundial, el nacionalsocialisme alemany va impulsar una política de camps de concentració i extermini que va acabar amb la vida de comunitats senceres, els noms dels quals ressonen en el record de la Humanitat: Dachau, Oranienburg-Sachsenhausen, Auschwitz, Mauthausen, etc. L'estalinisme de Rússia, per la seva banda, va posar en marxa un sistema de camps de treballs forçats, el Gulag, que va funcionar des dels anys trenta fins als cinquanta, on van veure el final dels seus dies un gran nombre d'individus. A l'Amèrica Llatina, les dictadures militars que es van desenvolupar els anys setanta a països com Xile, Uruguai i Argentina van organitzar centres de detenció clandestins, també anomenats «campos de concentración» pels testimonis, en els que van ser torturats i assassinats milers d'homes i dones. Molts supervivents de totes aquestes experiències traumàtiques han decidit plasmar-les sobre el paper, donant lloc a una literatura testimonial complexa i heterogènia, escrita en diverses llengües i per autors de diferents nacionalitats i procedències geogràfiques.

Si bé es considera que l'extermini nazi va ser un esdeveniment històric únic sense precedents⁷, el comparatista Andreas Huyssen l'ha analitzat en relació a d'altres processos polítics propers en el temps i el descriu com una paradoxa per dissociar-lo de l'aïllament i la sacralització:

Es precisamente el surgimiento del Holocausto como un *tropos* universal lo que permite que la memoria del Holocausto se aboque a situaciones específicamente locales, lejanas en términos históricos y diferentes en términos políticos respecto del acontecimiento original. En el movimiento transnacional de los discursos, el Holocausto pierde su calidad de índice del acontecimiento histórico específico y comienza a funcionar como una metáfora de otras historias traumáticas y de su memoria. (2002: 17-18)

D'acord amb el que suggereix Huyssen, els grups de testimonis que narren les diferents experiències dels testimonis als camps de concentració tenen semblances i diferències que resulten atractives per a la Literatura Comparada, que tindrà un dels seus objectius en l'abstracció de categories generals d'anàlisi, sense defugir les característiques peculiars de cada corpus ni les circumstàncies històriques, polítiques, socials i culturals en què es produeixen i circulen els textos. En aquesta posició s'ubica Catherine Coquio, que opina que, si bé seria impropri comparar els esdeveniments històrics, sí que és possible i productiu treballar comparativament algunes problemàtiques poètiques, com el problema dels límits de la representació o la qüestió del gènere testimonial i la seva

NOTES

y por lo tanto del futuro — lingüístico, cultural, político— del país de origen» (Guillén, 1995: 141).

7 | Primo Levi, supervivent d'Auschwitz, sosté aquesta idea i a *Los hundidos y los salvados* expressa que «el sistema de campos de concentración nazi continúa siendo un unicum, en cuanto a magnitud y calidad. En ningún otro lugar o tiempo se ha asistido a un fenómeno tan imprevisto y tan complejo: nunca han sido extinguidas tantas vidas humanas en tan poco tiempo ni con una combinación tan lúcida de ingenio tecnológico, fanatismo y crueldad» (2005: 484).

«literarietat», les quals es poden abordar de manera transversal (2007: 174).

Com ja s'ha esmentat, el «camp de concentració» ha adquirit diferents denominacions segons el lloc i el moment en que ha tingut lloc: «camp d'internament», «camp d'extermini», «centre de detenció clandestí»... Claudia Nickel se suma amb les seves investigacions a la perspectiva comparatista i defensa el caràcter transnacional del camp:

Todos los tipos de campos comparten rasgos comunes. Su función principal es la exclusión de un grupo de personas, el cual es definido como «anormal» o «peligroso». Es un grupo que perturba la «normalidad» de una sociedad y por eso se crean zonas que cumplen la función de agrupar a los excluidos. (2010: 67)

Tanmateix, per enfrontar un estudi comparatista és necessari tenir en compte que cada una d'aquestes expressions que defineixen els diferents tipus de camps posseeix una història particular. La de «camp de concentració» és la més complexa, i per aquest motiu mereix una atenció específica. Annette Wieviorka ha traçat la genealogia des de la seva aparició l'any 1901⁸, degut a la seva inauguració durant la Guerra dels Bòers (1880-1902), fins als camps creats i administrats per Hitler durant la Segona Guerra Mundial. Davant de la diversitat de circumstàncies i esdeveniments que, al llarg del segle XX, ha designat la frase, l'autora adverteix del perill que això comporta:

L'expression «camp de concentration» est trop erratique pour permettre d'appréhender des phénomènes différents. La volonté de faire cadrer dans une définition préconçue des événements de nature différente, obéissant à des logiques différentes, risque d'interdire au bout du compte leur intelligence. (Wieviorka, 1997: 12)

La realitat històrica de principis de segle a Sud-Àfrica distava notablement de les circumstàncies que a finals de la dècada dels anys trenta van motivar l'obertura dels camps nazis. Al seu torn, i tot i que van formar part del mateix projecte d'eliminació d'un sector definit de la societat, la primera generació dels camps de Hitler (Dachau, Buchenwald, Oranienburg-Sachsenhausen, etc.) i la segona (Auschwitz, Chelmno, Sobibor, Treblinka, etc.) també posseïen característiques diferents, especialment perquè aquests últims van ser destinats a l'aplicació directa del projecte de Solució Final, posat en marxa a partir de 1941 amb l'objectiu d'exterminar a la població jueva. Per tant, generalitzar l'ús d'aquest concepte és un perill constant des de que l'expressió s'associa directament a la deportació nazi, oblidant que cada experiència històrica, com adverteix Wieviorka, respon a causes diferents i a lògiques particulars. Tanmateix, s'observa un ús estès del concepte de «camp de concentració» més enllà de l'esfera del nacionalsocialisme alemany i una translació d'aquest a diferents àmbits lingüístics i culturals⁹.

NOTES

8 | Recorda Javier Sánchez Zapatero que els primers camps de concentració van aparèixer a la Cuba colonial de 1895 i que van ser oberts pels espanyols per a «reconcentrar» als camperols en camps aïllats i així expropiar-los de les seves terres, per tal d'aquietar als grups independentistes que es rebel·laven contra la Corona. Destaca que l'expressió «reconcentració» va ser substituïda per la de «concentració», que és la que van utilitzar els anglesos durant la Guerra de los Bòers (2010: 53).

9 | El terme «camp de concentració» reapareix, per exemple, en la literatura testimonial argentina escrita per supervivents dels centres de detenció clandestins. Per citar només alguns exemples, el de *The Little School. Tales of disappearance and survival in Argentina*, d'Alicia Partnoy, en què es pot llegir a la contraportada la següent opinió de Bobbie Ann Mason: «Alicia Partnoy is a survivor of one of the "little schools", the concentration camps for the 30,000 "disappeared in Argentina"» (Partnoy, 1986). O bé, les paraules de Fernando Reati, que en un article de 1997 sobre narrativa testimonial carcerària expressa: «Sólo así se explica la compleja estructura creada en Argentina, compuesta por campos de concentración y centros de tortura oficiales pero clandestinos...» (1997: 213).

El seu ús s'ha generalitzat per designar altres realitats històriques diferents dels camps nazis, tot i que associades a aquests per la instrumentalització de polítiques totalitàries que tallen els drets civils i humans dels individus. En tot cas, l'adopció d'un terme comporta un posicionament polític que l'analista ha de tenir en compte.

En segon lloc, s'ha comentat que la Literatura Comparada proposa una mirada interdisciplinària per a l'anàlisi del text literari. La Literatura testimonial concentracionària posseeix característiques particulars que exigeixen a l'analista adoptar una perspectiva d'índole interdisciplinari, per tant, la transversalitat d'aquest objecte d'estudi es dona també a un *nivell metodològic*. A més a més de la Teoria, la Història i la Crítica Literàries, les aportacions realitzades en altres àrees del coneixement, com la Història, la Filosofia i la Psicoanàlisi, entre d'altres, nodreixen i complementen l'estudi filològic.

En l'àmbit de la Història, han pres rellevància les disciplines historiogràfiques que treballen amb fonts orals des dels anys setanta i de manera creixent fins a l'actualitat. Aquests enfocaments han vist en els testimonis una eina prioritària d'accés al coneixement històric. A Espanya, una fita de la investigació enquadrada dins de la Història Oral de la Guerra Civil Espanyola va ser l'estudi de Ronald Fraser, titulat *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. Historia de la guerra civil española*, editat per primera vegada el 1979, quatre anys després de la mort del dictador Francisco Franco. Constituït per centenars d'entrevistes fetes al país peninsular entre 1973 i 1975, el volum es proposa considerar el component subjectiu, és a dir, «la experiencia de las personas que participaron en los hechos», solapat per la Història d'arrelament positivista. D'aquí que la Història Oral es proposa com «un intento de revelar el ambiente intangible de los acontecimientos, de descubrir el punto de vista y las motivaciones de los participantes» (Fraser, 2007: 17) per complementar i omplir els intersticis oblidats pels plantejaments tradicionals, d'arrel positivista, que es concentren en els documents escrits com a mitjans per aproximar-se al coneixement històric. Annette Wieviorka —ja des dels anys seixanta i prenent com a referència els judicis de 1962 a Adolf Eichmann a Jerusalem— ha interpretat aquest protagonisme dels testimonis com un procés de democratització dels actors de la història (Wieviorka, 1998: 128), donat que s'ha construït un nou concepte d'historiografia, basat en la individualitat i subjectivitat dels actors involucrats en els successos, així com en la focalització interna del relat històric. La Literatura Comparada comparteix amb aquestes perspectives la idea de que el subjecte s'ubica al centre de l'escena i, per aquest motiu, la construcció del narrador i les estratègies de la representació són dues problemàtiques prioritàries per a l'anàlisi de la literatura testimonial concentracionària.

La Filosofia també ha aportat alguns conceptes que poden ser

interessants i útils per a l'estudi comparatista. En el cas d'aquesta literatura particular, interessen els desenvolupaments teòrics sobre el «testimoni», entre els que es troba el concepte d'«estructura bífida» de Jacques Derrida. Per aquest filòsof, el testimoni és un enunciat que

ne se contente pas de raconter, de rapporter, d'informer, de décrire, de constater —ce qu'il fait aussi—, il *fait* à l'instant ce qu'il *dit*, il ne se réduit pas essentiellement à un rapport, à une relation narrative ou descriptive, *c'est un acte... c'est d'abord un acte présent.* (1998: 44)

El discurs testimonial transcendeix la intenció informativa i descriptiva per adquirir un valor pragmàtic i convertir-se en un element d'intervenció social directa. Una altra peculiaritat del testimoni és la seva singularitat i la seva relació particular amb la veritat. Això ha estat estudiat pel filòsof Gianni Vattimo, que ha explicat que el testimoni «evoca el *pathos* con el que el existencialismo ha considerado, a partir de Kierkegaard, la irrepitible existencia de lo singular, su peculiar e individualísima relación con la verdad, relación con la cual la persona está totalmente, y sólo ella en el fondo, comprometida» (1999: 43). A partir d'aquesta dissociació del concepte de «testimoni» amb el de «veritat», sorgeix la possibilitat de desprendre'l del concepte de prova i, a través de l'anàlisi literari, estudiar els camins de la representació i de l'elaboració simbòlica de l'experiència.

El Psicoanàlisi ha desenvolupat estudis sobre el testimoni que són imprescindibles per a l'anàlisi literari. Aquesta teoria observa que el discurs testimonial reflecteix els conflictes que es teixeixen entre llenguatge i trauma. L'escriptura es converteix en una instància necessària per a superar el trauma provocat per l'experiència viscuda, és a dir, aquella experiència que, per dolorosa i angoixant, és reprimida pel subjecte i no s'articula dins del seu relat de vida. La paraula testimonial, per tant, adquireix un valor terapèutic en la mesura en què contribueix en la sutura del trauma. Com explica Lacapra, el llenguatge contribueix amb l'inici del procés de repàs i elaboració del trauma i pot «dar cabida a otros procesos vinculados con el juicio, con una responsabilidad limitada y un agenciamiento ético al menos» (2005: 108).

En tercer lloc, cal considerar l'estudi transversal en el *nivell del gènere literari*, ja que la literatura testimonial concentracionària adquireix diferents formes discursives i es manifesta a través de diversos graus de ficcionalització o d'elaboració estètica de l'experiència. Si s'observa el cas de la literatura testimonial espanyola sobre els camps de concentració francesos escrita per autors republicans a partir de 1939, és possible advertir-hi diferents tipus d'obres: poesia, com per exemple *Diario de Djelfa* (1944), de Max Aub; prosa lírica,

com és el cas de *St Cyprien, plage...* (1942), de Manuel Andújar; novel·la, en el cas de *Destins* (1947), de Joan Cid i Mulet; contes, entre els que destaquen els escrits per Max Aub, com *Manuscrito cuervo* (1949-1950) i els que s'inclouen a *Cuentos ciertos* (1955) i *No son cuentos* (1944); obres de teatre, com *Morir por cerrar los ojos* (1944), també de Max Aub. En tots aquests exemples, es pot trobar com a base i suport l'experiència autobiogràfica dels autors en els camps francesos i l'exili a Mèxic.

Així també, s'han publicat un número important de relats, denominats freqüentment testimonis o memòries, que narren en primera persona les experiències viscudes pels testimonis en els camps francesos i que, com que no han estat escrits amb una intenció *a priori* literària, han restat en la perifèria dels estudis crítics. Es tracta d'obres com *Argeles-Sur-Mer* (1940), de Jaime Espinar; *Alambradas: mis nueve meses por los campos de concentración de Francia* (1941), de Manuel García Gerpe; *Entre alambradas* (1987), de Eulalio Ferrer; *Campo de concentración* (1939) (2003), de Lluís Ferran de Pol, entre d'altres, que els autors les van publicar primerament a l'exili llatinoamericà. Aquesta mal anomenada «literatura menor»¹⁰, que es va començar a publicar els anys quaranta en espais d'exili i que no ha parat de desenvolupar-se fins a dia d'avui a Espanya a d'altres països, planteja preguntes molt interessants per reflexionar sobre les estratègies de representació de l'experiència.

D'acord amb aquesta diversitat de formes discursives i de nivells de ficcionalització, un estudi comparatista que es qüestionari el tema del gènere literari permetrà aprofundir en l'anàlisi sobre els múltiples i heterogenis camins de la representació, així com contribuir en la reflexió teòrica sobre el *testimoni* i la *funció testimonial*. Així mateix, aquesta perspectiva ampliarà les reflexions sobre la influència de l'exili en l'escriptura en general i en l'escriptura de l'experiència concentracionària en particular. En definitiva, una aproximació des del problema del gènere pot plantejar preguntes sobre com es representa l'experiència del camp en cada forma de l'expressió, i qüestionar com va influir l'exili en aquesta representació.

Per últim, una altra característica particular que defineix la pertinença de la literatura testimonial concentracionària dins del repertori de temes d'interès comparatista s'observa en el *nivell argumental*. Tot i l'heterogeneïtat de gèneres i d'autors, així com també dels diversos graus de ficcionalització, les obres que es reuneixen sota el concepte de literatura testimonial concentracionària es focalitzen en el tema del pas pel camp de concentració, que va significar una ruptura en la història personal del subjecte-autor. En sintonia amb la literatura de l'exili, on s'hi podria ubicar bona part d'aquesta literatura testimonial per la coexistència comuna d'ambdues situacions dins d'un mateix trajecte de vida, aquestes obres posen de relleu la dislocació o la

NOTES

10 | En un dels primers volums sobre la literatura de l'exili republicà, Sanz Villanueva explicava: «No son pocos los libros narrativos del exilio que se muestran al crítico como expresión ocasional, no artística, de vivencias dramáticas. Con ellos hay que contar en una historia de este tema, pero su significación es escasa desde un punto de vista literario. Por el contrario, de la muy extensa nómina, aún incompleta, de narradores transterrados sólo unos cuantos, de un número previsiblemente muy superior, han superado ese carácter de escritores ocasionales y fortuitos» (1977: 182).

«des-localització» i els descentraments patits per un subjecte que, per raons alienes a la seva voluntat, s'ha vist precipitat a la situació del camp i de l'exili. Tant l'un com l'altre plantegen el problema del sentit de pertinença del subjecte a l'espai i de la identitat territorial. A més, construeixen el binomi dins/fora, que posa en joc temàtiques tradicionals de la Literatura Comparada, com la representació de l'altre (el company, el guàrdia de seguretat, l'individu que està fora del camp) o la interrelació entre l'home i l'espai.

4. Comentaris finals

La Literatura Comparada s'ha presentat des dels seus inicis com un espai dinàmic d'investigació i discussió que ha permès l'actualització i la revisió constant dels temes tradicionals, així com també l'ingrés de nous problemes vinculats amb els processos emergents històrics, socials i culturals. L'atenció als estudis sobre literatura i catàstrofes històriques ha derivat d'una preocupació constant de la disciplina per abordar les relacions entre Literatura i Història, que també s'ha fet visible en la incorporació d'altres temàtiques al llarg del temps, com la literatura d'exili i de migracions.

Tal i com els esmentats objectes d'estudi, la literatura testimonial concentracionària escrita des de o després de l'exili mereix un estudi comparatista en la mesura en què requereix una mirada transversal i interdisciplinària centrada en varis nivells: geogràfic, històric i polític, metodològic, genèric i argumental. La perspectiva comparatista, per tant, permet identificar i reflexionar entorn a característiques i tendències comunes entre la diversitat dels textos considerats, amb la finalitat de promoure noves interpretacions sobre les peculiaritats i el valor particular de cada text, que no estarien contemplades dins dels marcs metodològics de les literatures nacionals.

Bibliografía

- AGAMBEN, G. (2012): *Medios sin fin*, Valencia: Pre-Textos.
- BAUMAN, Z. (2010): «El asesinato categorial. Cómo recordar el legado del siglo XX», *Claves de razón práctica*, 199, 22-31.
- BOUJU, E. (2007): «Littérature et Histoire» en Tomiche, A. y Karl Zieger (eds.), *La recherche en littérature générale et comparée en France en 2007: bilan et perspectives*, Valenciennes: Presses Universitaires de Valenciennes, 165-172.
- CABALLÉ, A. (1995): *Narcisos de tinta. Ensayo sobre la literatura autobiográfica en lengua castellana*, Madrid: Megazul.
- CAUDET, F. (2005): *El exilio republicano de 1939*, Madrid: Cátedra.
- COQUIO, C. (2007): «Littérature et catastrophes historiques: point de vue sur la recherche française» en Tomiche, A. y Karl Zieger (eds.), *La recherche en littérature générale et comparée en France en 2007: bilan et perspectives*, Valenciennes: Presses Universitaires de Valenciennes, 173-183.
- DORNHEIM, N. (1986-1987): «Palabras preliminares», *Boletín de Literatura Comparada*, vol. XI-XII, 7-8
- FRASER, R. (2007): *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. Historia de la guerra civil española*, Crítica: Barcelona.
- GUILLÉN, C. (1995): *El sol de los desterrados*, Barcelona: Quaderns Crema.
- HUYSEN, A. (2002): *En busca del futuro perdido: cultura y memoria en tiempos de globalización*, México: Fondo de Cultura Económica.
- LE ROY, F, Christel Stalpaert y Sofie Verdoot. (2010): «Performing cultural trauma in theatre and film», *Arcadia*, vol. 2, 45, 249-264
- LEVI, P. (2005): *Trilogía de Auschwitz (Si esto es un hombre, La tregua, Los hundidos y los salvados)*, Barcelona: El Aleph.
- MARTÍ, A. (2005): «Literatura comparada» en Llovet, J. et al. *Teoría literaria y literatura comparada*. (pp. 333-406). Barcelona: Ariel.
- NICKEL, C. (2010): «Leer la literatura concentracionaria desde una perspectiva transnacional» en Sicot, B (coord.). *La littérature espagnole et les camps français d'internement (de 1939 à nos jours)*, Nanterre: Université Paris Ouest Nanterre La Défense, 65-76.
- PAGEAUX, D. H. (1986). «Littérature Comparée et sciences humaines. Pour un renouveau des études comparatistes» en Riesz, J et al. *Sensus Communis. Contemporary Trends in Comparative literature*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 65-75
- PICHOIS, C. y André-M Rousseau. (1969 [1967]): *La literatura Comparada*, Madrid: Gredos.
- POLLAK, M. y Natalie Heinich (1986): «Le témoignage», *Actes de la recherche en Sciences Sociales*, 62/63, 3-29
- PUERTAS MOYA, F. (2004): *Como la vida misma. Repertorio de modalidades para la escritura autobiográfica*, Salamanca: CELYA.
- REATI, F. (1997): «De falsas culpas y confesiones: avatares de la memoria en los testimonios carcelarios de la guerra sucia» en Bergero, A. y Reati, Fernando (comp.), *Memorias colectivas y políticas de olvido. Argentina y Uruguay, 1970-1990*, Rosario: Beatriz Viterbo, 209-229.
- REMAK, H. (1971 [1961]): «Comparative Literature. Its Definition and Function» en Stallknecht, N.P. y H. Frenz. *Comparative Literature. Method and Perspective*, Carbondale: Southern Illinois University Press, pp. 1-51.
- ROMERA CASTILLO, J. (coord.) (1981): *La literatura como signo*, Madrid: Playor.
- ROUSSET, D. (2004 [1946]): *El universo concentracionario*, Trad. Michel Mujica, Barcelona: Anthropos.
- SÁNCHEZ ZAPATERO, J. (2008): «Memoria y literatura: escribir desde el exilio», *Lectura y signo*, 3, 437-453
- SÁNCHEZ ZAPATERO, J. (2010): *Escribir el horror. Literatura y campos de concentración*, Barcelona: Montesinos.
- SANZ VILLANUEVA, S. (1977): «La narrativa del exilio» en Abellán, José Luis (comp.), *El exilio español de 1939*, Madrid: Taurus, 109-182.

- SCHMELING, M. (1984): *Teoría y praxis de la literatura comparada*, Barcelona: Laia.
- SCHWARZ, E. (1973): «¿Qué es y para qué estudiar la Literatura de Exilio?» en *Exil und innere Emigration II. Internationale Tagung in St. Louis*, Trad. Lila B. de Esteves, Frankfurt: Athäneum, 155-164.
- STREJILEVICH, N. (2007): *Una sola muerte numerosa*, Córdoba: Alción.
- TRAVERSO, E. (2001): *La historia desgarrada. Ensayo sobre Auschwitz y los intelectuales*, Barcelona: Herder.
- VATTIMO, G. (1999): *Las aventuras de la diferencia. Pensar después de Nietzsche y Heidegger*. Barcelona: Península.
- VILLANI, M. y Fernando Reati (2011): *Desaparecido. Memorias de un cautiverio*. Buenos Aires: Biblos.
- WIEVIORKA, A. (1998): *L'ère du témoin*, Paris: Plon.
- WIEVIORKA, A. «L'expression "camp de concentration" au 20e siècle», *Vingtième Siècle. Revue d'Histoire* 54, <www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/xxs_0294-759_1997_num_54_1_3626> [10/01/2011].